

Jaarboek Letterkundig Museum

8₍₁₉₉₉₎

[p. 19]

Henk Eyssens

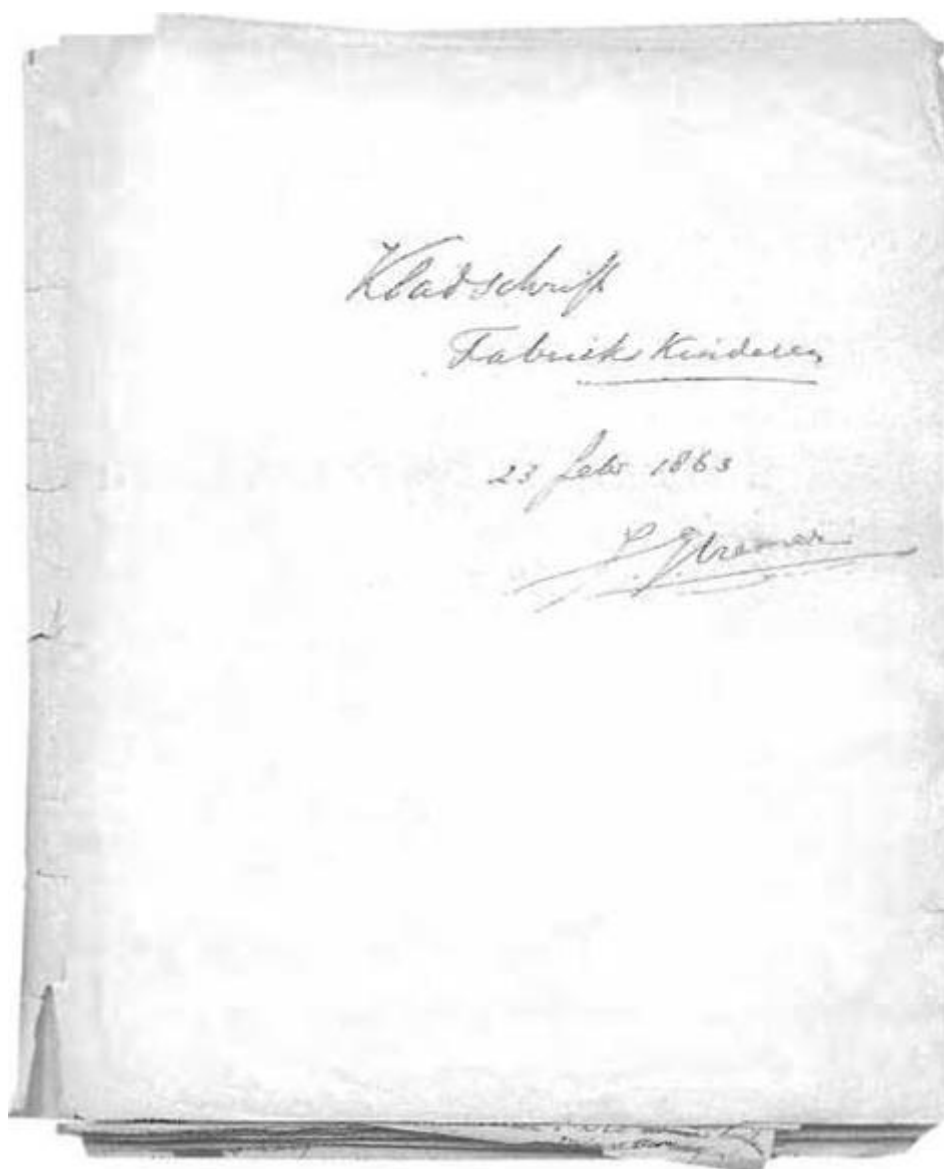
Het dossier 'Fabriekskinderen'

J.J. Cremer

In 1997 verwierf het Letterkundig Museum een dossier met betrekking tot de voordracht *Fabriekskinderen* van de negentiende-eeuwse schrijver-schilder Jacobus Jan Cremer. Dat was te danken aan G.J. Hooykaas, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) en de Universiteit Utrecht. Dat dit dossier een belangrijke aanwinst is, hoop ik hieronder duidelijk te maken. Het ING is evenals het Letterkundig Museum gevestigd in het Koninklijk Bibliotheek-complex. Hooykaas, de bezorger van de correspondentie van Thorbecke, ontdekte het dossier bij Antiquariaat Bert Hagen bv te Castricum, en nam het op zicht mee voor het museum. Dat aarzelde geen moment en kocht het in april 1997 aan.

J.J. Cremer was gedurende zijn leven en nog tientallen jaren daarna een zeer populair auteur. Hij was een van de eersten die van zijn pen kon leven en stond erom bekend dat hij zich door zijn uitgevers zeer goed liet betalen. Die uitgevers maakten met zijn werken immers flinke winsten en Cremer vond het vanzelfsprekend dat hij daar ook van meeprofiteerde. Hoewel hij opgeleid was tot kunstschilder en ook zijn hele leven is blijven schilderen, had hij als schilder minder succes. Toch is er in Nederlandse musea werk van hem bewaard gebleven, niet alleen in zijn geboorteplaats Arnhem in het Museum voor Moderne Kunst, maar ook in het Letterkundig Museum, dat een een duinlandschap uit 1878

[p. 20]

Bladen uit het **handschrift van Fabriekskinderen**, 23 februari 1863. (Letterkundig Museum.)

onttrekken aan de lessen die hij moest volgen. Hij ging eerst een paar jaar naar een school in Arnhem, maar op zijn tiende jaar stuurden zijn ouders hem naar de kostschool 'Het Hemeldal' in Oosterbeek. In 1842 verliet hij 'Het Hemeldal', waarna hij nog enige jaren les van een goeverneur kreeg. Uit zijn laatste kostschooljaar dateert zijn oudst bewaard gebleven tekst, het toneelstukje *De dwaling of Het duel zonder bloedvergieten*. Inmiddels waren zijn ouders overtuigd van zijn talent voor tekenen en schilderen, en toen bleek dat een andere opleiding waarschijnlijk niet met succes zou worden afgesloten, kreeg Cremer in 1844 toestemming om kunstschilder te worden. Om te beginnen ging hij in de leer bij de schilder Frederik Hendrik Hendriks te Oosterbeek maar twee jaar later kon hij zich al inschrijven aan de Haagse Teekenacademie. Hier volgde hij nog één jaar de nodige lessen en vervolgens probeerde hij als kunstschilder naam te maken. Al in 1846, nog vóór zijn vertrek naar Den Haag, had Cremer overigens al schilderijen naar tentoonstellingen ingestuurd. Vanaf 1848 zou hij zich voornamelijk op zijn specialiteit - Gelderse landschappen - toeleggen, en ook gedurende zijn succesvolle carrière als schrijver zou hij die nog vele jaren op de *Tentoonstellingen*

[p. 22]

J.J. Cremer. (Foto M. Verveer, Den Haag; collectie Letterkundig Museum.)

van *Levende Meesters* blijven exposeren.

Die succesvolle schrijvers-carrière begon overigens met een totaal mislukt werk. De historische roman was omstreeks 1850 nog steeds erg gewild en ook Cremer wilde zich daar wel eens aan wagen. Natuurlijk deed hij dat niet zonder zich eerst in Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie* te hebben verdiept, maar daarmee dacht hij zich toch wel voldoende in de materie te hebben ingelezen. In schilderachtige bewoordingen gaf Cremer in de voorrede van *De Lelie van 's-Gravenhage* (1851) aan hoe hij tot het schrijven van zijn roman gekomen was: 'Wanneer de avond met zijn' valen sluijer het aardrijk bedekt, en de heerschende duisternis de verwen kleurloos heeft gemaakt, dan schuift de kunstenaar zijn palet tot de volgende ochtend ter zijde, en verschaft zich eene uitspanning naar welgevallen. Deze uitspanning, geachte Lezer! mogt ik in het nederstellen van het volgende verhaal vinden; ik heb mij tot dit einde de lange avonden van den winter ten nutte gemaakt, en bied U alzoo, met de bede om toegevendheid, mijne eerste lettervrucht aan.' (p. iii). Het is duidelijk: schilderen is hoofdzaak en schrijven is slechts ontspanning. Hoewel Cremer

erkende dat zijn roman een mislukking was en zijn schildersloopbaan tamelijk voorspoedig verliep, zou hij het toch niet bij deze eerste poging laten.⁴

Inmiddels was Cremer in 1852 met Johanette Louise Brouerius van
[p. 23]

Nidek getrouwd en had hij zich in Loenen aan de Vecht gevestigd. In de vijf jaren die hij daar doorbracht, kwam zijn letterkundige productie goed op gang. Hij schreef nog een niet al te best geslaagde roman *f Daniël Sils* (1856) - en een aantal korte vertellingen, waarvan sommige in Betuws dialect. Deze *Betuwsche novellen* (1852-1855) - en ook de latere tussen 1856 en 1877 verschenen *Overbetuwsche novellen* - droeg Cremer in heel Nederland voor. Deze voordrachten zouden hem beroemd maken, want een optreden van Cremer was een belevens. 'Bij het voordragen van zijn verhalen gaf Cremer de menschen weer, zooals hij die bij het schrijven in zijn geest gezien had, tot in de kleinste eigenaardigheden toe. [...] Die gaaf van weergeven had Cremer zoo sterk, dat hij zelfs de bewegingen van dieren uitdrukte: een opkijkend paard, een voortrennende hond, een staanblijvend hert gaf hij ook bij zijne voordracht aan, door een enkele beweging en blik, en het was altoos juist. Wij hebben hem in zijn zwarten rok staande in een spreekgestoelte, op onverbeterlijke wijs zien aanduiden het optreden van eene zangeres met een langen sleep, die op een concert een solo zingen kwam.'⁵ Zelfs Nicolaas Beets - gevierd dichter en onder het pseudoniem Hildebrand bekend als auteur van de *Camera Obscura* - wijdde in 1878 enige regels aan de voordrachtskunst van Cremer:

Wie Cremer leest, kent slechts zijn twintigst deel;

Alleen wie Cremer hoort, kent hem geheel.

Men kan door 't oog niet dan een weinig hooren

*Van 't geen hij ons te aanschouwen geeft, door de ooren.*⁶

Binnen een paar jaar was Cremer een veelgevraagd auteur geworden. Hij werd al spoedig een slim onderhandelaar en verhuurde de kopierechten van een bepaald werk voor een vastgestelde periode aan de uitgever die hem daarvoor het meest betaalde. Gedurende die periode mocht de uitgever het verhuurde werk exploiteren, maar daarna keerde de eigendom weer bij Cremer terug. Ook voor zijn voordrachten voor letterkundige genootschappen of voor instellingen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vroeg en kreeg hij forse honoraria. De zalen

[p. 24]

zaten immers toch altijd vol! Het liefst las hij echter voor eigen rekening, dan kreeg hij de volledige opbrengst zelf in handen.

Overigens kwamen de opbrengsten van zijn voordrachten niet altijd ten goede aan Cremer en zijn gezin. Cremer was een sociaal bewogen mens en menigmaal bestemde hij de revenuen - gevraagd of ongevraagd - voor een goed doel. Ook de opbrengsten van zijn letterkundig werk waren soms bestemd voor anderen. Zo werd *Een winternacht* (1854) 'Uitgegeven ten voordeele van eerlijke armoede,' de opbrengst van *Frederik Hendrik Hendriks, de schilder van Wolfhezen* (1865) was bestemd voor de weduwe van Cremers voormalige leermeester en *Thijs de Smid* (1869) werd 'Uitgegeven ten voordeele van Meijer Heijmans'.⁷

Een scherp oog voor misstanden en de behoefte daar iets aan te veranderen treffen we herhaaldelijk in Cremers werk aan. Met verhalen als *Een winternacht* (1854), *De predikantsdochter* (1855), *Een winteravond* (1856) en *Wouter Linge* (1861) deed Cremer een beroep op het medelijden, maar vooral ook op de beurs van degenen die het zich konden permitteren goede doelen te ondersteunen. In de roman *Anna Rooze* (1868) hield hij een pleidooi voor afschaffing van de preventieve hechtenis en in de roman *Hanna de Freule* (1873) behandelde hij probleem van de werkstaking. In korte schetsen als *De oorlog een noodzakelijk kwaad* (1871) en de *Brief van Jan*

Stukadoor, metselaar. Aan alle Nederlandsche Werklieden, leden en geen-leden der Internationale (1871) met het bijbehorende *Antwoord van Jan Stukadoor aan Piet Schaver* (1872) komen resp. oorlog en opkomend communisme aan de orde.

Daarnaast bleef bij de voordrachtskunstenaar Cremer de belangstelling voor het toneel bestaan. Hij schreef toneelstukken als *Boer en edelman* (1864), *Emma Berthold* (1865) en de eenakter *Titulair, klucht of geen klucht* (1874). In de roman *Tooneelspelers* (1876) behandelde hij de problemen van de in die tijd laag op de sociale ladder staande toneelspelers. Samen met J.N. van Hall, H.J. Schimmel en Jan van Beers richtte Cremer in 1870 het Tooneelverbond op, een vereniging die zou moeten proberen het vervallen Nederlandse toneel uit het dal te halen. In het Tooneelverbond speelde hij overigens slechts een rol op de achtergrond.

In 1877 verscheen het eerste deel van de veertien delen *Romantische*
[p. 25]

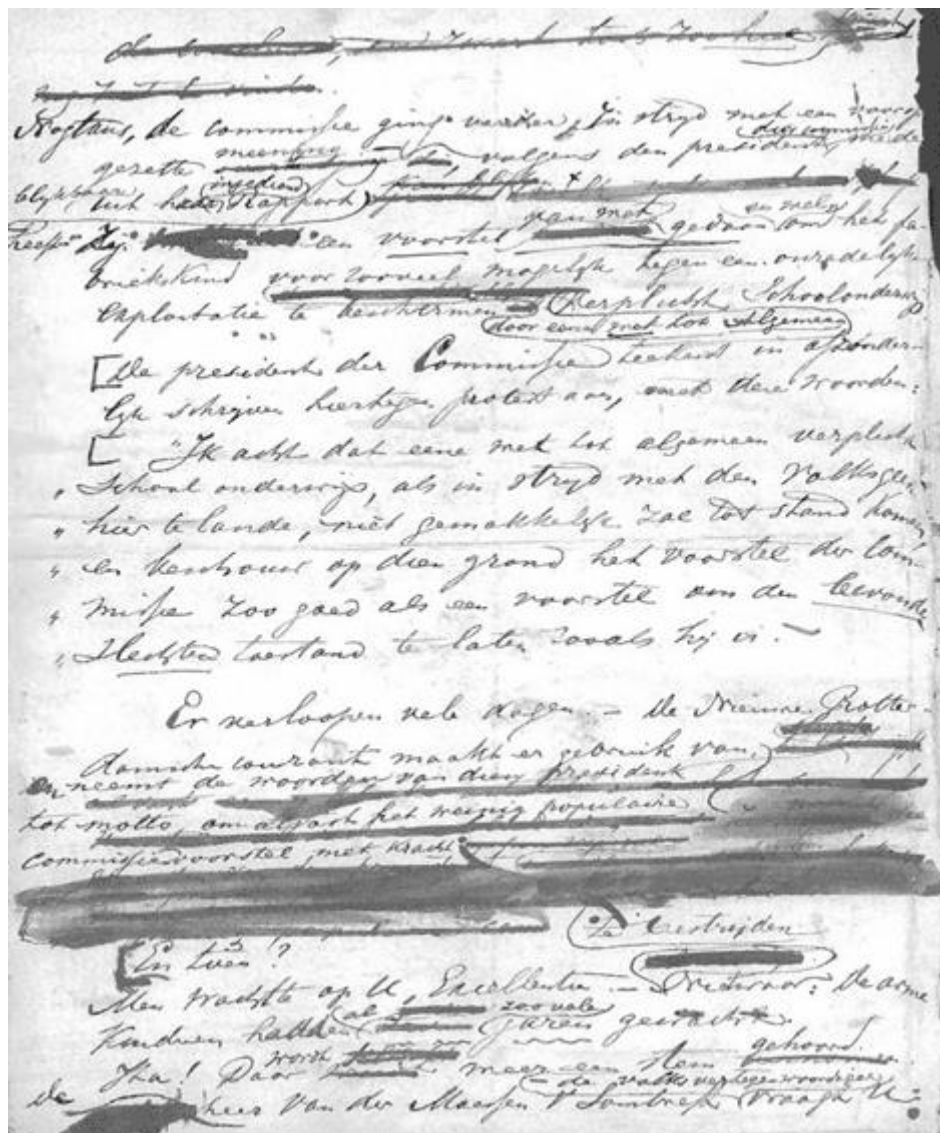
Werken. Hierin was vrijwel alles opgenomen wat Cremer geschreven had. Hij heeft er heel wat werk aan gehad want 'De vertellingen - vooral van den vroegeren tijd - te laten zooals ze waren, daarvan kon zelfs geen sprake zijn; neen, dikwijls zwak, zeer zwak en verouderd zijnde, moesten ze toch, - zonder ze haar oorspronkelijk karakter te doen verliezen, zoveel mogelijk voor den huidigen dag worden leesbaar gemaakt'.⁸ Cremer zou het voltooiën van de uitgave overigens niet meer beleven. Op 5 juni 1880 overleed hij, nog geen 53 jaar oud. Zijn verzameld werk bleef echter nog tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw in druk en zou de herinnering levend houden aan de schrijver van vooral de *Betuwsche en Overbetuwsche Novellen* en de *Fabriekskinderen*.

Kinderarbeid

In 1863 deed A.A.C. de Vries Robbé een beroep op het sociaal gevoel van Cremer die hij kende als de zwager van een van zijn nichtjes. De Vries Robbé, ingenieur bij het Stoomwezen, was door de regering belast met een rapportage over buitenlandse regelingen op het gebied van de kinderarbeid. Kinderarbeid werd in Nederland vanaf het midden van de jaren vijftig steeds vaker als een maatschappelijke misstand gezien. Door de opbloei van de Nederlandse industrie moest bovendien gevreesd worden dat steeds meer kinderen als goedkope arbeidskrachten tewerkgesteld zouden worden.⁹ In zijn in 1860 uitgebrachte rapport nam De Vries Robbé een aanbeveling op om over te gaan tot de wettelijke regeling van kinderarbeid in Nederland. De regering reageerde met een enquête die inzicht zou moeten geven in de omvang van het probleem. Helaas gaf de uitslag van deze enquête - die overigens maar betrekking had op een klein gedeelte van de sectoren waarin van kinderarbeid gebruik gemaakt werd - de regering geen aanleiding verdere stappen te ondernemen, ook niet toen voortdurend verzoeken daartoe naar Den Haag gestuurd werden.

De Vries Robbé legde zich bij deze gang van zaken niet neer en vroeg Cremer met hem eens een Leidse textielfabriek te bezoeken. Hij kon dan met eigen ogen zien wat zich daar voor onmenselijke taferelen afspeelden. Cremer liet zich overhalen, was diep getroffen door de ellen-
[p. 26]

de die hij in de fabriek aantrof en overwon zijn aarzeling om zich met dit controversiële onderwerp bezig te houden. In zes weken schreef hij zijn *Fabriekskinderen, een bede, doch niet om geld*. Voor de eerste voordracht in het Haagse *Diligentia* op 7 maart 1863 nodigde hij ook ministers en kamerleden uit. De zaal was weliswaar vol maar er waren slechts enkele kamerleden komen opdagen en de ministers lieten het helemaal afweten. Cremer stuurde daarop enige dagen later de inmiddels gedrukte tekst van de *Fabriekskinderen* naar minister J.R. Thorbecke van Binnenlandse Zaken. Thorbecke liet weten dat hij tot zijn leedwezen de voordracht niet had kunnen bijwonen maar nu met belangstelling kennis zou nemen van de inhoud. Hij besloot: 'Zonder twijfel verdient de vraag, of arbeid van kinderen in fabrieken, in het publiek belang, eene wettelijke regeling vordert, ernstig overwogen te worden.'¹⁰ Ook een aantal Leidse textielfabrikanten vroeg om een regeling en adressen en verzoekschriften bleven binnenkomen. De regering stelde daarop een staatscommissie in waarvan De Vries Robbé tot voorzitter benoemd werd. Daar bleef het voorlopig bij.

mers oproep succes had: 'De roepstem van den heer J.J. Cremer, ten behoeve der fabriekskinderen vindt alom in den lande gehoor. Allerwege worden adressen aan den Koning, in den geest als door hem is aangegeven, geteekend'. Zelf bepleitte Cremer inmiddels de belangen van de fabriekskinderen bij de Minister van Financiën en tenslotte plaatste hij in *Het Vaderland* van 2 juni 1870 de *Openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken*. Cremer stelde vast dat de wens van het volk nu toch wel voldoende duidelijk was en drong, eventuele bezwaren tegen zo'n regeling op al dan niet praktische wijze ontzenuwend, nogmaals aan op een wettelijke regeling. En die kwam er tenslotte in 1874, toen eindelijk een door de Kamer sterk besnoeide initiatiefwet van het Kamerlid S. van Houten op 24 september in het *Staatsblad* gepubliceerd was. Tijdens de Kamerbehandeling werd overigens wel duidelijk dat Cremers bemoeienissen met de zaak van de fabriekskinderen hun uitwerking niet gemist hadden.

De handschriften van Cremer

Het dossier betreffende Cremers *Fabriekskinderen* was een onderdeel van Cremers schriftelijke nalatenschap en heeft met de andere handschriften nogal wat omzwervingen meegemaakt. Na

Cremers overlijden verhuisde zijn weduwe al spoedig uit de woning in de Tweede Van den Boschstraat in het Haagse Bezuidenhout. Vrijwel zeker zijn de papieren in het bezit van Cremers weduwe en daarna van Cremers dochters gebleven. Pas aan het eind van de jaren veertig duiken ze weer op, in het Velpse huis waar in 1945 de beide, inmiddels hoogbejaarde, dochters van Cremer kort na elkaar overleden. De Arnhemse antiquaar G.W. Gijsbers beschrijft de vondst die hij deed toen hij in het voorjaar van 1948 na succesvolle onderhandelingen over de aankoop van een negentiende-eeuws bibliotheekje nog attent werd gemaakt op enig beschreven papier dat nog op de zolder lag. Het bleken de handschriften van Cremers werk te zijn. Gijsbers kocht en beschreef het materiaal, waarna pater H. Sanders er vervolgens enige jaren gebruik van kon maken voor zijn in 1952 verdedigde proefschrift over Cremer. Daarna werd de complete collectie voor f 650, - aan de Koninklijke Bibliotheek verkocht.¹²

[p. 30]

Helemaal compleet was de aan de Koninklijke Bibliotheek verkochte collectie overigens niet; het handschrift van *Fabriekskinderen* zat er inmiddels niet meer bij. Dat was al verkocht aan de in de wereld van de boekenliefhebbers vrijwel onbekende Arnhemse verzamelaar Hugo Willem Bosscha (1904-1979). Na het overlijden van Bosscha werd zijn, overigens zeer bijzondere verzameling, in 1980 geveild bij Beijers te Utrecht.¹³ Hoewel door de Koninklijke Bibliotheek nog wel op nummer 12, het handschrift van de *Fabriekskinderen*, geboden werd, ging het op 11 maart 1980 voor f 1100, - naar een anoniem gebleven koper.

Het leek er in 1980 op dat dit belangrijke handschrift, belangrijk als bron van kennis voor de ontstaansgeschiedenis en de presentatie van een van Cremers bekendste werken maar ook belangrijk in het kader van de geschiedenis van de strijd tegen de kinderarbeid, voorlopig weer opgeborgen zou worden in een particuliere verzameling, maar in 1997 kwam het uiteindelijk toch in een openbare collectie terecht.

Het dossier *Fabriekskinderen*

Het destijds door de antiquaar Gijsbers samengestelde dossier met betrekking tot Cremers *Fabriekskinderen* bevat verschillende versies van de teksten die door Cremer in zijn strijd tegen de kinderarbeid geschreven zijn.¹⁴

Van de *Fabriekskinderen* zelf zijn dat een vrijwel volledig kladhandschrift en een nethandschrift. Verder een aantal pagina's met vragen en aantekeningen over kinderarbeid en de omstandigheden in de fabrieken, de kladtekst van de inleiding die Cremer bij de voordracht van 7 maart hield¹⁵ en de brief van Thorbecke aan Cremer van 2 april 1863. Uit 1870 zijn er een incomplete kladversie en een complete netversie van *Een woord aan Zijn Landgenooten* gedateerd 13 februari 1870.¹⁶ In een incomplete kladtekst van 17 maart 1870 ligt de strekking van de *Openbare Brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* van 20 mei 1870 al in grote trekken vast en de *Openbare Brief* zelf is ook in een kladversie in het dossier aanwezig.

Verder zijn twee brieven aan de *Spectator* uit 1866 in een net- en een kladversie in het dossier opgenomen. Deze brieven nam Cremer niet op

[p. 31]

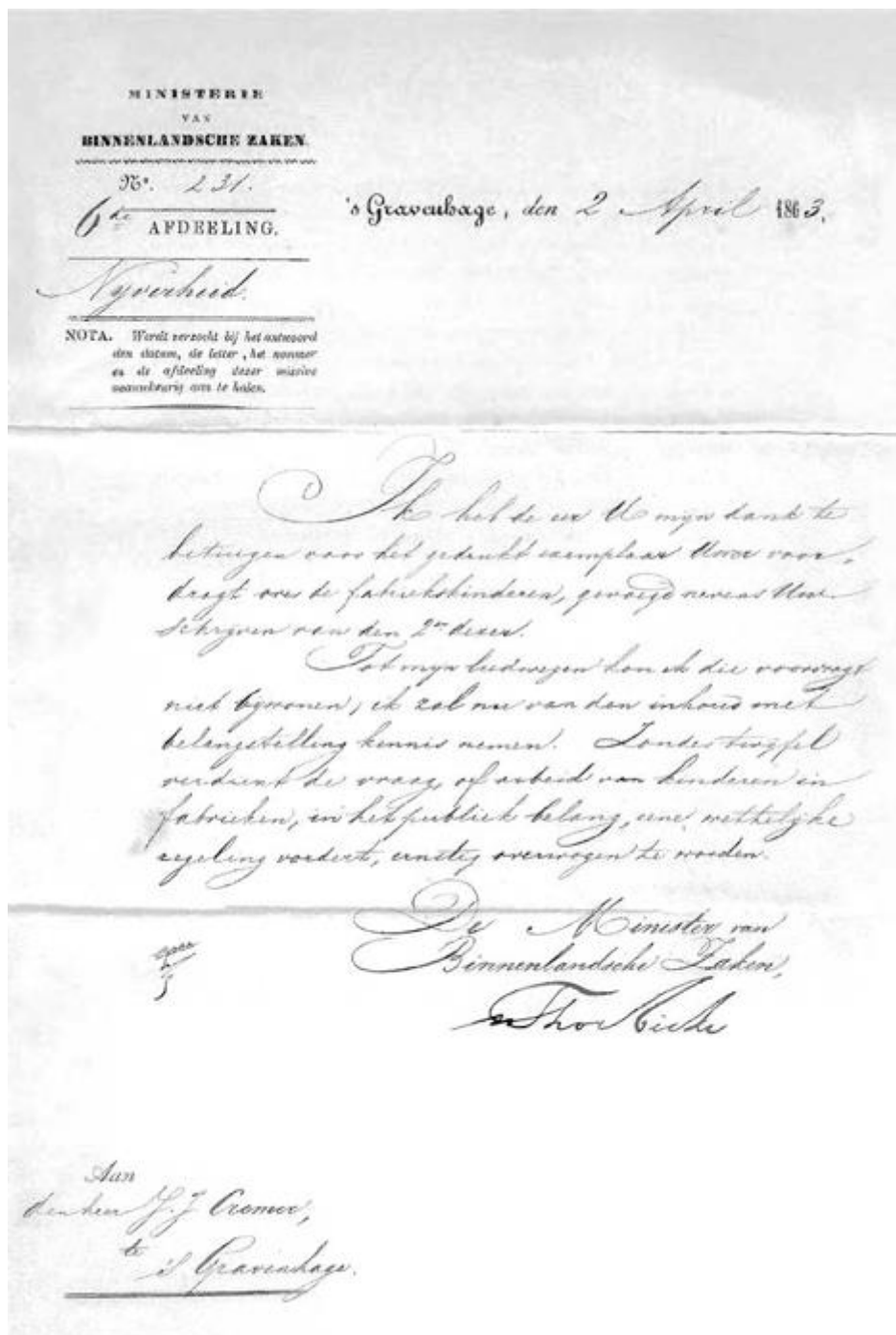
in het derde deel van de *Romantische Werken* op maar bij de gelegenheidsstukken in het veertiende deel.¹⁷ Niet geheel ten onrechte overigens; het thema kinderarbeid komt in deze brieven maar in

zeer beperkte mate aan de orde. Tenslotte is er een portretfoto van Cremer aan het dossier toegevoegd.

Cremer bewerkte zijn teksten intensief. Zijn vriend Ising vergeleek de manier waarop Cremer zijn kopy bewerkte met die van een schilder aan een nog niet voltooide doek. 'Hij verbeterde, wijzigde, schrapte uit, bracht weer aan, hij plakte reepen papier over reepen papier, met nieuwe regels, andere zinsbuigingen, andere woorden.'¹⁸ De handschriften in het dossier *Fabriekskinderen* geven een goed beeld van deze manier van werken. Zelfs het nethandschrift van de *Fabriekskinderen* is niet geheel vrij van plakstroken, doorhalingen en aanvullingen.

Handschriften en definitieve versies

In de door Cremer voor de *Romantische Werken* bewerkte tekst van *Fabriekskinderen* wijzigde hij maar weinig in vergelijking met het handschrift. De spelling is aangepast aan de spelling van De Vries en Te Winkel uit 1863 en op sommige plaatsen werd iets aan de woordvolgorde veranderd of werd een woord vervangen door een ander woord dat kennelijk Cremers bedoeling beter weergaf. Opvallend is verder dat de oproep aan de Koning uit de tekst verdween; uitsluitend de 'machtige wetgevers' bleven over. Nog minder werd er veranderd in *Een woord aan zijn landgenooten* waarin overigens in de titel wel 'zijn' in 'mijn' gewijzigd werd - en in de *Openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* die immers beiden al in de nieuwe spelling verschenen waren. Hier en daar werd een woord vervangen of verplaatst, maar daar is het verder bij gebleven. De *Openbare brief* kreeg verder nog een toelichting en een nawoord.¹⁹ Ook de beide brieven aan de *Spectator* komen in hoge mate overeen met de definitieve tekst.

Brief van J.R. Thorbecke, de minister van Binnenlandse Zaken, aan J.J. Cremer, 2 april 1863. (Letterkundig Museum.)

Zie voor Cremers schildersloopbaan: Wiepke Loos, 'Jacob Cremer (1827-1880): de schrijver van de *Betuwsche Novellen* als schilder van de Veluwezoom', *Bulletin van het Rijksmuseum* 43 (1995) 3, p. 181-194.

Arnold Ising, 'Levensbericht van Jacobus Jan Cremer', *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1880*, Leiden 1880, p. 121.

3

Koninklijke Bibliotheek, sign. 134 B 11-1.

Ising, 'Levensbericht' (noot 2), p. 122-123.

Ising, 'Levensbericht' (noot 2), p. 120-121.

6

N. Beets, 'Jacobus Jan Cremer, Een uit duizend', *Dichtwerken van Nicolaas Beets*. Vierde deel, Leiden z.j., p. [98]

De voorlopige opbrengst van *Thijs de Smid* is bekend: op 28 februari 1870 meldde *Het Vaderland* dat het saldo van de afrekening tot op dat moment, een bedrag van f 1665, 11, inmiddels was overgemaakt. Ter vergelijking: het recht tot uitgaaf van Cremers verzamelde werken + 2150 exemplaren van het al afgedrukte gedeelte (waarschijnlijk de eerste twee delen) brachten in 1877 bij de fondsveiling van de uitgever Van Santen f 13.500 op. (R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden 1851-1891*, Amsterdam 1905, p. 82.)

8

J.J. Cremer, 'Aan den lezer', *Romantische Werken*, dl. I, Leiden 1877, z.p.

9

Zie J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, Bussum 1978².

10

Brief van Thorbecke als minister van Binnenlandsche Zaken aan Cremer van 2 april 1863. (Dossier 'Fabriekskinderen', Letterkundig Museum.)

11

Handelingen der Staten Generaal, zitting 1873-1874, p. 1356 en 1358.

12

G.W. Gijsbers, 'Antiquarische belevenissen', in *De Boekenwereld* II (1994-1995), p. 214-215. De aankoop van de collectie is overigens enigszins raadselachtig. In 1948 woonden er volgens het Velpse bevolkingsregister geen dames meer in het huis De Ruyterlaan 23 waar tot 1945 de beide dochters van Cremer met twee andere dames woonden. In 1946 werd het huis bewoond door iemand die vrijwel zeker geen familie van de Cremers is geweest. Mogelijk is de inboedel in het huis achtergebleven en na het afwikkelen van de erfenis door erfgenamen verkocht. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat Gijsbers zich in het jaartal vergist heeft en het materiaal enige jaren eerder rechtstreeks van de dochters van Cremer kocht. De inkoopboeken van Antiquariaat Gijsbers en Van Loon over die jaren bestaan niet meer. (Met dank aan Wim Meijerink, gemeentearchivaris van Rheden en Antiquariaat Gijsbers en Van Loon te Arnhem).

13

Een unieke Nederlandse verzameling, Veilingcatalogus J.L. Beijers. Utrecht 1980. Zie over deze verzamelaar en zijn verzameling: P.J. Buijnsters, 'Bibliofilie als geheime hartstocht: het verborgen leven van Hugo Willem Bosscha (1904-1979)', in *De Boekenwereld* 7 (1991), 4 (april), p. 118-122.

14

Hoewel Gijsbers stelde dat er in de in Velp aangekochte handschriften geen blad ontbrak moet vastgesteld worden dat niet alle overgeleverde teksten compleet zijn. (G.W. Gijsbers, 'Antiquarische belevenissen' (noot 12), p. 215.)

15

In de tekst is sprake van 'grootmachtige heeren' waarmee ongetwijfeld de uitgenodigde ministers en mogelijk ook de kamerleden bedoeld werden. Overigens blijkt uit deze inleidende tekst dat Cremer de opbrengst van de voordracht bestemde voor de slachtoffers van een overstroming.

16

In de *Vaderland*-publicatie gedateerd 16 februari 1870.

17

Deze teksten werden als 'gelegenheidsstukken' gepubliceerd in J.J. Cremer, *Romantische werken*, dl. IV, Leiden 1881, p. 112-122.

18

Arnold Ising, 'Levensbericht van Jacobus Jan Cremer' (noot 2), p. 123-124.

19

De teksten werden als een onderdeel van 'Fabriekskind en Werkman' gepubliceerd in J.J. Cremer, *Romantische werken*, dl. III, Leiden 1878, p. 240-271. In de *Openbare Brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* vermeldde Cremer dat de brief van de burgemeester van Haarlem ontbrak in het rapport van de 'Commissie van Onderzoek naar den toestand der kinderen arbeidende in de fabrieken'. In deze brief beklagde de burgemeester zich over de toestand van de fabriekskinderen. Cremer lichtte deze vermelding in de *Romantische werken* op p. 264 toe: de Minister van Binnenlandsche Zaken (Mr. C. Fock) was de eerder klagende Burgemeester van Haarlem. In zijn uit 1876 daterende nawoord, waarschijnlijk geschreven bij het persklaar maken van de tekst voor opname in de *Romantische werken* stelde Cremer vast dat het na de publicatie van de *Openbare Brief* nog drie jaren geduurd heeft - het waren er overigens vier - voordat de eerste wet ter regeling van kinderarbeid in de fabrieken bekrachtigd werd.